

האמוראים התייחסו לכשפים בצורה רצינית מאוד, למרות שבתלמוד מדובר על העובדה שהכשפים אינו יכולים ליצור באמת מציאות טבעית. ואמרו "אין השד יכול לבראות בריה פחות משעורה, רב פפא אמר האלהים אפילו כגמלא לא מצי ברי, האי מיכניף ליה והאי לא מיכניף ליה", (סנהדרין סז:). ז"א שאין השד יכול ליצור מציאות, אלא רק להביא ממקום אחר. ושם בהמשך מסופר על אדם שקנה חמור ורכב עליו, ובהמשך גילה לפתע שהוא רוכב על אשה שהפכה את עצמה לחמור ע"י כישוף.

אפשר להבין שאם הכשפים והשדים יכולים ליצור מציאות מוחזרה שכזו, שיש להתייחס אליהם ברצינות גם אם אין הם כח על טבעי אמיתי, אלא רק תחבולה טבעית או יצירת דמיון. כשפים הם בודאי שם כולל, ואין לראות את כולם באותו אור. חוץ מרמאים פשוטים, היו גם 'קוסמים' מוצלחים מאוד, בדומה לימינו, ראה למשל ירושלמי סנהדרין המספר על אחד ש"זרק צרור ונעשה עגל", כאשר היתה זו אחיזה עיניים. אלא שאותם רמאים לא השתמשו בקסמיהם להצגות על גבי במה, אלא להטיל אימה ופחד בהמונים, ולשוות לעצמם תדמית של כל יכולים.

במאה התשע עשרה יכלו אנשי מדע לחשוב כי האמונה בכישוף נבעה מחשיבה פרימיטיבית פחות מפותחת משלנו, בזמננו כבר אין אנשי מדע נוטים לחשוב כך, פרופ' קליפורד גירץ חוקר "חשיבה פרימיטיבית" באוניברסיטת פרינסטון אומר: "ההתרשמות הראשונה מחברות חיות היא שהחלה מערערת את ההשקפה, כי יש בנמצא דבר הקרוי נפש פרימיטיבית. הגילוי הראשון של מלינובסקי היה שבניגוד לסברה הרווחת שלפיה הפרימיטיביים אינם מוצאים את ידיהם ורגליהם בעולם, הם מצליחים מאוד בענינים מעשיים. הם יודעים לבנות סירות המיטיבות להפליג, ויש להם ידיעות רבות בגינון וכיוצא בזה. אלמלא כן לא היו נותרים בחיים. וחשוב מזה, הוא טען כי "כישוף" ו"חשיבה שכלתנית" אינם באים זה במקום זה", (מחשבות על מחשבות, שיחות עם פסיכולוגים, ג'ונתן מילר עורך, הוצ' עם עובד 1983 עמ' 227).

אין אנו יכולים לשלול את האפשרות שההשפעה של הכישוף היתה הרבה יותר מסוגי הרמאות שאנו מכירים, בכדי שאדם ירכב על אשה ויחשוב שהוא רוכב על חמור, צריך השפעה עמוקה מאוד על נפשו (בחולין נז: מוזכר חיתוך אדם באחיזה עיניים, מה שמצוי מאוד בזמננו). אנו מכירים את תופעת ההיפנוזה, אבל אפשר לשער כי תופעת הכישוף היתה חריפה ממנה לאין ערוך, גם אם אין היא אלא תחבולה טבעית. ביסוד אמונת הכישוף עומדת גם ההנחה כי ישנן יכולות נלמדות, וגם ענין זה אינו בהכרח מופקע, שהרי

ישנן יכולות מוחיות התלויות בתרגול ולמידה. דברים אלו הוכחו במחקרים על תדירות גלי המוח. ובפרט במחקרים הנוגעים לדמיון מודרך, עובדה היא שאין אנו יכולים לגרום למוחינו רצף גל כדרך שקורה בשעת חלום (קצב אלפא – 10 פעימות לשנייה), ולעומת זאת ישנם כאלו המסוגלים להגיע לכך בעזרת תרגול (פסיכו קיברנטיקה).

כאן המקום לציין למחקרו של לין תורנדייק, שהתפרסם בשנת 1958 בספרו בן שמונת הכרכים: "תולדות הכשפים והמדע הנסיוני", לדעתו בפעולות המאגיות והאלכימיות היו טכניקות רבות אשר היו לאחר מכן חלק חשוב בטכנולוגיה ובמדע הנסיוני, (The history of Magic and Experimental Science.) (N.Y. Columbia University Press).

כשאנו אומרים 'דמיון' רגילים להבין את הדברים כענין חולף ושטחי בתודעה, הזיה. אך ידוע שישנן הזיות או דברים הנראים בעיני הרוח, שאינם ענינים חולפים אלא מעמיקים לתודעת האדם ומטלטלים אותה, יכולים לגרום נזק מתמשך ולהשפיע על האדם. אין אלו פחות מציאותיים מהעולם ומהחיים האמיתיים, סוף סוף הכל אינו מתרחש אלא בתודעתנו. נראה שהשפעתם של הכשפים היתה יותר משל סמים קשים, והשלכותיהם של הסמים גם הם 'מציאות', אי אפשר להכחיש את מה שיכולים הם לגרום לנפשו של אדם. ויתכן גם שבכשפים עצמם היו מעורבים חומרים בעלי השפעה פסיכודלית בדרך של שאיפה או טעימה (ראה תשובות הגאונים בסמוך).

לא כל דעות האמוראים היו שוות בנושא, כך למשל אנו מוצאים את רבי חנינא שהתגרה במכשפות, הלך מולם וקרא: "עשו כשפיכם, כי לא תצליחו. אין עוד מלבדו כתוב!" (חולין ז:)¹⁷. אבל ניתן בהחלט להבין כי גם אם נניח שבכישוף לא היה דבר על טבעי, אלא רק רמאות ואחיות עיניים, או הפעלת הדמיון בצורה קיצונית וחריגה, הרי בודאי היה יכול לגרום נזק ופאניקה, ואין להתפלא על המקום הרב שתפס אצלם. רב האי גאון מסביר כיצד פועלת אחיות עיניים:

"ואשר שאלתם מה היא אחיות עינים... אלא דומה בעינינו כי יש להם סימנים שנופחים אותן כנגד עיניו של אדם שמקלקל את האויר אשר הוא קרוב לו ונראין לו דברים משונים, ובלילה כמה שמנים וכמה חלבים יש עכשיו שמדליקין בהן בלילה נרות ונראין

17 הגמרא אומרת על מעשה זה: "שאני רב חנינא דנפיש זכותיה", וראה במנורת המאור (ב י ב א) שמפרש שהכשפים הם תרמית ואחיות עיניים, ולכן רק מי שבטוח בה' ואינו מקפיד עליהם כלל, לא יצליחו לבלבלו ולהכניעו. ראה גם דברי ר' חנינא חולין קלט:

הפנים שחורות או אדומות ונדמה כאילו יש שם חיות רעות באות לפני האדם וכי יתקלקל האויר שבאותו מקום", (תשובות הגאונים אופק סי' קטו).

רבי יהודה הלוי מסביר את הדבר מבחינה נפשית:

"כשהיא (השכינה) מתרחקת מיחידים נראה על כל איש ואיש סימן התרחק אור השכינה ממנו, כאשר נראה התרחק הרוח פתאום בעבור פחד או דאגה משנות הגוף, ונראה בנשים ובנערים בעבור חלישות רוחם, שיעשו בגופותם מקומות שחורים וירוקים מוהיצאה בלילה, והם מיחידים זה אל השדים, ואפשר שיקרה מזה ומראות המתים וההרוגים חליים קשים בגוף ובנפש", (הכוזרי ב סב). "ויצוה אותו (התורה) שלא יפנה אל השדים המחשביים והמתדמים, ולא יקבלם ולא יאמין בהם, עד שיועץ את השכל, ואם יכשיר מזה שיש אצלם יקבלם, ואם לא ימרו", (ג ח).

כל הדיבורים האלו על השדים הדמיוניים וכו' אינם סותרים את העובדה שבימי קדם היו גם באמת שדים, כמו שהראינו בקטע הקודם. אלא שנוסף על השדים המציאותיים שאין לדעת מתי והיכן היו, פעלו והזיקו גם הרבה שדים דמיוניים. דאגת השדים היתה מצויה מאד גם באלף האחרון, ראה למשל בספר 'ארחות צדיקים' (שער הדאגה): "בלילה, כשאדם קם ללמוד, לא יירא משדים בקומו ממטתו, ויחשוב: כמה הולכים יחידים בלילה ולא היה להם הזיק!". ואמנם התודעה האנושית בהקשר לעצמתם של השדים לא היתה שווה בכל הדורות ובכל הארצות כידוע, ואפילו בתורה נאמר: "יזבחו לשדים לא אלוה אלוהים לא ידעו חדשים מקרוב באו לא שערות אבותיכם", (דברים לב יז). הרי שהאמונה בכחם של השדים היא דבר חדש. ראה עוד האמור לעיל שאנשי הקוף הם תוצאה של פרימיטיביזציה לאחר הגירוש מגן עדן, והרי הם באמת "חדשים מקרוב באו".

❖ לגבי השדים הדמיוניים, מעניין לציין כי חוקרים בימינו משערים שהסבר התופעה של רוחות רפאים בבתים נטושים, תלויה בסוג מסויים של פטריות שנבגים שלהן מעוררות הזיות, הפטריות האלו מצויים על קירות בתים ישנים, (ד"ר סטיבן ג'ואן, הכובען המטורף ואייזק ניוטון, עמ' 134. הוצ' אריה ניר 2002).

מן הצורך לציין את תגובתו החריפה של הגר"א על השלחן ערוך שמעתיק את דברי הרמב"ם השולל את כל התופעות של כישוף ושדים¹⁸. בודאי אין

18 ש"י פין בספרו "קריה נאמנה" (עמ' 141) מביא בשם רבי מנשה מאיליה, תלמידו של הגר"א, הטוען כי הדברים הקשים הכתובים בביאור הגר"א נגד הרמב"ם לא יצאו מפיו. וכן חכם נוסף מבית מדרשו של הגר"א, ר' צבי הירש קצנלבוגן (המחבר של ביאור ברייתא דלב' מדות) טען כי הוא יודע מי הוא זה שכתב את הדברים בשם הגר"א, (דבריו מצוטטים גם ב"החסידות" של א. מרקוס פ"ד ובעליות אליהו, וב'הלכות האגדות' של בעל זכר יהוסף). רבי מנשה מאיליה נחשב

הכוונה כאן להכריע במחלוקות כאלו שאין בידינו שום דרך לבררן, כפי שכתב כבר הרשב"א בתשובתו (א תיג) שאין בידינו להכריע בין הרמב"ם והרמב"ן שהתווכחו בנושא. בימינו בודאי אין תופעות כאלו, אין שום יכולת וכח לכישוף, ואין שום תופעה של שדים. אין אנו יכולים לדעת מה ואיך אירע בימי קדם, אבל עיון במסורות הקדמונים נותן מקום לחשוב כי הכישוף היתה תופעה בעלת שרשים עמוקים בנפש האדם, ויכלה להביא נזקים גדולים. והשדים, גם הם, בודאי היו במציאות, כפי שראינו בקטע הקודם.

לאמונת היהדות עצמה אין שום קשר לאמונה בכישוף, ואנו מוצאים במקורותינו רק הדים, מעט מן ההדים לאותם הכחות ששלטו בעולם הקדמון, ושנעקרו בכחה של תורת ישראל.

דת ומדע

אחת הסיטואציות הקלאסיות המייצגות את חילוקי הדעות בין בני אדם בעולמינו, היא ההתנגשות הבלתי נמנעת בין דת למדע. גלילאו הנרדף על ידי האינקוויזיציה, מוצג כ"קדוש" של המדע, כזה שניצב ממול הממסד הדתי שרדף עד חרמה אדם שבסך הכל סיפר את מה שראה בין עדשות הטלסקופ שלו.

עד היום נתפסת הדת כאחד האויבים של המדע, ננסה נא לבחון את יחסי היהדות והמדע, האמנם יחסי איבה היו ביניהם?

לעומת הנצרות שסברה כי הכל בסמכותה של הכנסייה, הרי חכמי ישראל הדגישו בכל מקום שהמדע הוא נחלת חוקרי הטבע, והדרך להשיגו הוא ע"י לימוד מחכמי הטבע, או צפיה בו.

כתלמיד מובהק של הגר"א, הרד"ל למשל כותב (בהסכמתו ל'עליות אליהו') שאין להדפיס דברים בלתי בדוקים בשם הגר"א, וידפיסו רק מה שזכו לשמוע מפי רואה נאמן כמו הר"מ מאליה. וכן ידוע ממקורות אחרים כי הגר"א התייחס בכבוד למורה נבוכים, וכאשר ביקש אדם לבטל שיעור שנמסר במורה נבוכים הגיב הגר"א: "הרבינו משה יורה ואני אפר ומי יעז לדבר נגד כבוד הרמב"ם וספרו אשר מי יתנני ואהיה עמו במחצתו בגן עדן", וכן הגר"א עשה קיצור מספר מורה נבוכים (ראה בסוף ספר תולדות הצריז"ס, כללי 'חכמת האמת' מהגר"א, שהם בעצם קיצור מו"נ). אך גם בזה אין בידינו להכריע כמובן, וקשה לפקפק על הכתוב בשמו, למרות שנסדר והתפרסם הרבה שנים לאחר מותו. כך או כך דברים אלו שלו שימשו יסוד ועוגן מוצק לתלמידי החכמים של ליטא, שלא להימשך אחר הרציונליזציה השטחית של המאה ה-19, ועד ימינו נוקבת אוזרתו של הגאון, שלא נרמה את עצמנו שכל המעשים שחכמים הזכירו הם 'לא באמת התכוונו אליהם', סירוס הדברים קשה יותר מאשר מחלוקת חזיתית.